

УДК 94.322+0.018:930

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2025-31-6>

Отрош М.І.

<http://orcid.org/0009-0006-1888-3501>

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В СРСР НА ЗАКЛЮЧНОМУ ЕТАПІ ЙОГО ІСНУВАННЯ ТА В КРАЇНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ В ПЕРШІ РОКИ ЇХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті досліджено державно-церковні відносини в СРСР в останній період його існування в часи горбачовської перебудови та в країнах пострадянського простору в перші роки їх державної незалежності. Показано, що релігійна політика в СРСР в останній період його існування була невід'ємною частиною загальнополітичного курсу, який проводив очільник Комуністичної партії і Радянської держави М.С. Горбачов. Так, у 1985-1987 рр. Релігійна політика в основному слідувала лінії, характерній для правління Л.І. Брежнєва і наступних керівників СРСР, тобто була спрямована на повний контроль партійно-державного апарату за релігійним життям. З 1988 р. починається зміна пріоритетів релігійної політики, перехід радянської держави до визнання релігійних прав громадян і лояльного ставлення до церкви та інших релігійних організацій. Результатом цього періоду стало прийняття 1 жовтня 1990 р. Закону СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації», після чого в країні склалася принципово нова система державно-церковних відносин, оскільки релігійні організації отримали належну правову основу своєї діяльності та набули правоздатність юридичної особи. З прийняттям цього Закону в СРСР був покладений кінець тотальному державному контролю за діяльністю релігійних організацій, атеїзм офіційно перестав бути державною політикою.

Зроблено висновок, що у заключний період існування СРСР були створені всі необхідні умови для вільного сповідання будь-якої релігії та вільної діяльності релігійних організацій різних конфесій без жодного незаконного втручання з боку держави. Такий стан державно-церковних відносин залишався у колишніх радянських республіках і на момент отримання ними державної незалежності. Набувши міжнародної правосуб'єктності та отримавши міжнародно-правові визнання з боку інших держав світу, всі пострадянські держави прийняли нові конституції та привели своє внутрішнє законодавство, зокрема з питань прав людини на свободу совісті та вільне сповідання будь-якої релігії, у повну відповідність до взятих на себе міжнародних зобов'язань.

Ключові слова: державно-церковні відносини, країни пострадянського простору, законодавчі акти щодо релігії.

Дослідження суті релігійної політики в СРСР на заключному етапі його існування та в країнах пострадянського простору після отримання ними державної незалежності не є випадковим і має, на наш погляд, безпосередній зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями щодо подолання радянського тоталітарного спадку, зокрема в галузі релігії. Об'єктивні й неупереджені наукові дослідження державно-церковних відносин в СРСР у різні періоди його існування були започатковані лише після розпаду Радянського Союзу, в якому релігійна політика була спрямована на повний

контроль партійно-державного апарату за релігійним життям у країні та повсюдно порушувалися основоположні права і свободи людини, зокрема й ті, що стосувалися свободи совісті.

Отже, тільки після розпаду СРСР з'явилася реальна можливість появи ґрунтовних досліджень, в яких започатковано розв'язання даної науково-практичної проблеми. У статті, спираючись на останні праці та публікації цитованих нами авторів, а також на основі інших джерел, зокрема відповідних конституційних і законодавчих актів країн пострадянського простору та їх міжнародних договорів, ми ставимо за мету дослідити стан державно-церковних відносин в СРСР напередодні його розпаду та в країнах пострадянського простору після отримання ними державної незалежності.

Релігійна політика в СРСР в останній період його існування була невід'ємною частиною загальнополітичного курсу, який проводив очільник Комуністичної партії і Радянської держави М.С. Горбачов у 1985-1991 рр. При цьому політика в галузі релігії еволюціонувала відповідно до розвитку радянського загальнополітичного курсу, що дозволяє умовно виділити в ній декілька періодів. У 1985-1987 рр. Релігійна політика в основному слідувала лінії, характерній для правління Л.І. Брежнєва і наступних керівників СРСР, тобто була спрямована на повний контроль партійно-державного апарату за релігійним життям. З 1988 р. починається зміна пріоритетів релігійної політики, перехід радянської держави до визнання релігійних прав громадян і лояльного ставлення до церкви. Результатом цього періоду стало прийняття восени 1990 р. Закону СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації», після чого в країні склалася принципово нова система державно-церковних відносин.

Заявлений у початковий період керівництва М. Горбачова курс на «перебудову» не передбачав відмову від основоположних принципів радянської системи, зокрема і щодо релігії. Релігійні переконання і надалі сприймалися як забобони, ставилися завдання щодо посилення атеїстичної роботи. У 1985 р. було прийнято рішення розсилати Інформаційний бюлетень Інституту наукового атеїзму не лише в обласні, але і в районні комітети партії, тираж видання був збільшений у 20 разів. Прийнята у 1986 р. нова редакція Програми КПРС декларувала, що формування наукового світогляду та атеїстичне виховання є важливими завданнями у галузі ідейно-виховної роботи.

Підготовка до святкування 1000-ліття Хрещення Русі, що проводилася Російською православною церквою (РПЦ) з початку 80-х рр. ХХ ст., була приводом для останньої в історії СРСР атеїстичної кампанії з «викриття заслуг РПЦ у формуванні російської культури та державності». У вересні 1985 р. Секретаріатом ЦК КПРС було прийнято таємну постанову «Про протидію зарубіжній клерикальній пропаганді у зв'язку з 1000-літтям запровадження християнства на Русі», в якій наголошувалося на негативній ролі християнства як різновиду релігійно-ідеалістичного світогляду, що виправдовував соціальну несправедливість. У відповідь на розгорнуту в західних країнах кампанію щодо

захисту свободи совісті в СРСР ЦК КПРС у березні 1986 р. прийняв постанову «Про заходи з протидії наклепницькій клерикальній зарубіжній пропаганді у зв'язку з 70-літтям Великої Жовтневої соціалістичної революції», в якій вказувалося на необхідність ретельного контролю за діяльністю релігійних організацій. Особливу активність у цей період виявляв 4-й відділ 5-го Управління КДБ СРСР, який затверджував перелік основних агентурно-оперативних заходів з підготовки до 1000-ліття Хрещення Русі.

Вживані з боку церкви спроби поставити питання про необхідність докорінних змін у сфері державно-церковних відносин не знаходили розуміння у керівників держави. 17 грудня 1985 р. на адресу М. Горбачова був надісланий лист керуючого справами Московської патріархії Талліннського митрополита Олексія (Ридігера, згодом патріарх Олексій II) з пропозицією про перегляд застарілого законодавства про релігійні об'єднання. Відповіддю на це звернення була вказівка Ради у справах релігій при Раді Міністрів (РМ) СРСР, що подібні питання церкві порушувати не варто [1, с. 707].

Рада у справах релігій при РМ СРСР залишалася головним органом, що здійснював офіційну політику Радянської держави стосовно релігійних об'єднань. У 1984-1989 рр. головою Ради був К.М. Харчев, який змінив на цій посаді В.А. Куроедова. Діяльність Ради була підпорядкована вищим партійним і державним органам, велику роль відігравали керманічі республік, країв і областей, які значною мірою визначали релігійну політику на своїх територіях. До 1987 р. на місцях застосовувалися адміністративні заходи впливу на релігійні організації, відбувалися судові процеси над віруючими, їм відмовляли в реєстрації своїх об'єднань, заборонявся ремонт храмів і молитовних будинків. Як і раніше релігійна віра могла слугувати причиною звільнення з роботи або виключення з навчального закладу. Держава всіма засобами намагалася утримати зростання кількості релігійних об'єднань. За 1985-1987 рр. в СРСР було зареєстровано лише 236 нових релігійних товариств, зокрема 29 нових парафій РПЦ, 65 громад баптистів, 47 п'ятидесятників і 30 адвентистів.

Однак уже в перший період правління Горбачова намітились певні покращення державно-релігійних відносин, пов'язані із загальною зміною суспільної ситуації в країні. Розвиток «гласності» сприяв переосмисленню історії СРСР. У фокусі суспільної уваги опинилися проблеми політичних репресій під час правління Й.В. Сталіна, зокрема стосовно віруючих. У засобах масової інформації сформувалося нове ставлення до РПЦ та інших релігійних організацій, їх місця в державі та суспільстві. Серед звільнених на основі оголошеної у 1987 р. амністії були й особи, засуджені у зв'язку з їх релігійною діяльністю. Наприкінці того ж року РПЦ були повернуті деякі монастирі.

У 1988 р. відбулися кардинальні зміни в державно-церковних відносинах. У керівництва країни зростало розуміння необхідності перегляду існуючої системи державно-релігійних відносин відповідно до нової політичної реальності, але поки основи релігійної політики КПРС не підлягали сумніву. На

початку року в програмній статті К. Харчева, приуроченій до 70-річчя Декрету про відокремлення церкви від держави, наголошувалося, що всі ці десятиліття «партія і держава, керуючись ленінськими принципами, проводили в цілому вірний курс щодо релігії, церкви та віруючих». Разом з тим у статті засуджувалися «волютаристські, адміністративно-командні, заборонно-обмежувальні заходи», що застосовувалися раніше до церкви; визнавалось, що репресії 1930-х рр. негативно вплинули на проведення релігійної політики, результатом чого було масове закриття молитовних будівель, свавільство стосовно служителів культу, ігнорування законних прав віруючих. Засуджувалася також і епоха «застою», що передувала правлінню М. Горбачова, коли «мав місце розрив між реальною релігійною обстановкою і лакованим уявленням про неї» [2].

У березні 1988 р. у доповіді голови Ради у справах релігій при РМ СРСР у Вищій партійній школі був намічений перехід від панівних ранішеуявлень про «згасання релігійного життя» до визнання факту, що «в даний час у Радянському Союзі тенденції до зниження релігійності немає». «З нашої волі чи проти, – пояснював К. Харчев, – але релігія входить в соціалізм, і навіть не входить, а в'їжджає по рейках. І так як влада належить повністю нам, то, я думаю, в наших силах направити ці рейки в той чи інший бік в залежності від наших інтересів» [3, с. 218].

29 квітня 1988 р. за ініціативою К. Харчева відбулася зустріч М. Горбачова з патріархом Піменом і членами Синоду РПЦ, під час якої очільник СРСР заявив про підготовку нового закону про свободу совісті, що відобразить інтереси і релігійних організацій. Це, за словами М. Горбачова, стало реальним результатом нового підходу до державно-церковних відносин в умовах перебудови та демократизації суспільства. Збереження, за визнанням М. Горбачова, принципових світоглядних відмінностей між Радянською державою і церквою не повинно було перешкоджати їх співпраці у справі гуманістичного та морального оздоровлення суспільства. Зустріч М. Горбачова з патріархом Піменом відкрила шлях до святкування 1000-ліття Хрещення Русі як загальнонаціональної події [4, с. 426-479].

На Помісному у ювілейному Соборі РПЦ, що проводився в рамках святкувань 6-9 червня 1988 р., був прийнятий Статут про управління РПЦ, який мав виправити ситуацію, що склалася з 1961 р., коли підтиском влади у період правління М.С. Хрущова в «Положення про управління РПЦ» були внесені зміни, які фактично відсторонили духовенство від керівництва парафіями. Рада у справах релігій при РМ СРСР не заперечувала проти норм, що повертали настоятелів до адміністративного керівництва парафіями. Новий статут давав можливість очистити парафіяльні ради від осіб, які негласно здійснювали державний контроль над церковним життям. На Соборі була здійснена канонізація російських святих в РПЦ.

10 червня 1988 р. відбулось нагородження 15 ієрархів РПЦ на чолі з патріархом Піменом державними орденами за активну миротворчу діяльність та у зв'язку з 1000-літтям Хрещення Русі. 11 червня під час зустрічі Голови Президії Верховної Ради СРСР А.А. Громико з учасниками святкування було висловлено в цілому позитивне ставлення до можливості здійснення релігійними організаціями добродійної діяльності. При цьому А. Громико також зауважив, що питання про надання РПЦ прав юридичної особи перебуває в стадії розгляду. В той же день на честь учасників урочистостей Радою у справах релігій при РМ СРСР було влаштовано прийом у Великому Кремлівському палаці.

Офіційно новий курс партії щодо релігії був закріплений на ХІХ партконференції (28 червня – 1 липня 1988 р.). Торкаючись питання прав людини у сфері свободи совісті, М. Горбачов особливо відмітив, що віруючі незалежно від їх віросповідання є повноправними громадянами, і вказав на неприпустимість адміністративного тиску в утвердженні матеріалістичного світогляду. Однак чіткої концепції взаємовідносин держави та релігійних організацій вироблено не було. У радянському керівництві існували розбіжності у питанні щодо ступеня свободи, яка може бути реально надана церкві. Позиція Ради у справах релігій при РМ СРСР часто викликала протидію у консервативної частини центрального партійного апарату та у місцевих керівників, обурених «потуранням церковникам». Проте влада вже практично не чинила перешкод відкриттю у парафіях недільних шкіл, проведенню позабогослужбових катехизичних занять з віруючими. Священнослужителі отримали доступ до ЗМІ, стали брати участь у публічних дискусіях щодо проблем морального стану суспільства та шляхах його оздоровлення, культурної спадщини, збереження миру тощо.

Фактичне усунення партійних і державних органів від втручання у справи релігійних об'єднань привело до відродження релігійного життя. Святкування 1000-ліття Хрещення Русі відкрило шлях масовому поверненню релігійним організаціям храмів, молитовних будинків, мечетей та інших культових споруд, відібраних у віруючих за роки радянської влади. Загальна чисельність зареєстрованих в СРСР релігійних об'єднань зросла в 1985-1990 рр. майже в 1,5 рази – з 12 438 до 16 990. Зростала чисельність практично всіх релігійних конфесій. Якщо за перші 5 місяців 1988 р. було зареєстровано 60 нових парафій РПЦ, в решту місяців року церкві повернули більше 1 тис. храмів. У 1990 р. в РПЦ було вже 10 110 парафій (у 1985 р. – 6806), кількість зареєстрованих громад старообрядців усіх течій збільшилося з 337 до 361, більше ніж у 5 разів зросла кількість парафій Грузинської православної церкви (51 парафія в 1985 р. і 270 - у 1990 р.), з 33 до 50 збільшилася кількість парафій Вірменської апостольської церкви.

У 1985 р. в СРСР було зареєстровано 1068 римо-католицьких парафій (з них більше половини у Литві). На заході України існувала значна кількість

нелегальних громад греко-католиків, які з 1987 р. розпочали кампанію за легалізацію Української греко-католицької церкви. 1 грудня 1989 р. відбулася зустріч М. Горбачова з папою Римським Іоанном Павлом II, під час якої були досягнуті домовленості про встановлення дипломатичних відносин між СРСР і Ватиканом (такі відносини були встановлені у 1990 р.) [5, с. 143] та про відновлення в СРСР структур католицької церкви. Були засновані апостольські адміністрації для європейської та азійської частин Росії, України, Білорусії, Казахстану. Кількість римо-католицьких парафій в СРСР досягло 1286. З осені 1989 р. в Україні в умовах загострення міжнаціональних відносин та активізації демократично-націоналістичних організацій масового характеру набули повернення греко-католиками явочним порядком храмів, відібраних у них радянською владою та переданими до РПЦ у 1946 р. У січні 1990 р. Українська греко-католицька церква отримала в СРСР легальний статус [6, с. 429-442]. Незважаючи на неодноразові звернення РПЦ, зокрема й особисто до М. Горбачова, до літа того ж року при потуранні (на думку Московського патріархату) місцевої влади більшість православних храмів у західних областях України фактично опинилися у володінні греко-католиків.

Лютеранська церква в СРСР у 1985 р. нараховувала 580 парафій, що знаходилися переважно в Естонії та Латвії. Лютеранські священнослужителі брали активну участь у рухах за повний суверенітет Естонії і Латвії та їх вихід з СРСР, що привело до відсторонення частини пасторів від церковної служби. Через звільнення більшості викладачів на деякий час був закритий теологічний інститут у Ризі. Весною 1989 р. Синод Євангельсько-лютеранської церкви Латвії обрав нове церковне керівництво і, посиляючись на нові політичні умови, зажадав від держави припинити втручання у внутрішні справи своїх громад. Пізніше такі самі зміни відбулися в Євангельсько-лютеранській церкві Естонії. На 1990 р. кількість зареєстрованих лютеранських парафій зросла до 619. З 86 до 94 збільшилася на 1990 р. кількість парафій Реформатської церкви у Литві та на території Закарпатської області України. У середині 80-х рр. ХХ ст. в СРСР нараховувалося 53 зареєстрованих і близько 100 незареєстрованих громад менонітів, що об'єднували етнічних німців. З початком масової еміграції радянських німців кількість зареєстрованих менонітських громад практично не змінилася (55 у 1990 р.), але в подальшому стала скорочуватися. Меноніти, що залишилися на пострадянському просторі, примкнули до баптистів.

У 1985 р. в СРСР нараховувалося 2294 релігійні громади, що входили до Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів (ВРЄХБ). З 1986 р. були припинені репресії стосовно членів Ради церков євангельських християн-баптистів (які відокремилися від ВРЄХБ), через 2 роки її діяльність була легалізована. У 1990 р. ВРЄХБ був перетворений в СЄХБ (Союз євангельських християн-баптистів); загальна чисельність зареєстрованих громад баптистів становила 2151. Зниження кількості громад баптистів можна пояснити виходом

з ВРЄХБ частини громад п'ятидесятників, раніше включених туди під тиском влади. Кількість зареєстрованих релігійних громад п'ятидесятників зросла з 235 до 602. Кількість об'єднань адвентистів сьомого дня збільшилося у 1985-1990 рр. з 342 до 432.

Іслам, друга за чисельністю віруючих релігія в країні, збільшив кількість зареєстрованих релігійних організацій майже втричі. Якщо в 1985 р. в СРСР було всього 392 зареєстровані мечеті, то в 1990 р. їх налічувалося вже 1103. У серпні 1989 р. у Татарській АРСР і Башкирській АРСР відбулися урочистості, присвячені 1100-річчю прийняття мусульманства Волзькою Булгарією і 200-літтю Духовного управління мусульман Європейської частини СРСР і Сибіру. Ці святкові заходи за масштабом були порівнянними зі святкуванням 1000-ліття Хрещення Русі. До урочистостей приурочили закладку і відкриття мечетей в Уфі, Казані, Набережних Човнах і Нижньокамську. У зв'язку з національним піднесенням серед народів, які традиційно сповідують іслам, відбулися зміни в системі органів управління ісламськими організаціями. У 1989 р. розділилося Духовне управління мусульман Північного Кавказу (ДУМПК), що привело до виникнення духовних управлінь мусульман північнокавказьких республік. У 1990 р. від Духовного управління мусульман Середньої Азії та Казахстану (САДУМ) відокремилося Духовне управління мусульман Казахстану (ДУМК) [7, с. 118-161].

У 1985 р. в СРСР була 91 зареєстрована іудейська громада, на початок 1990 р. їх кількість зросла до 102. З кінця 80-х рр. ХХ ст. поряд з ортодоксальним талмудичним напрямком у країні розпочалося розповсюдження реформістського та хасидського іудаїзму. У січні 1990 р. з'їзд представників іудейських громад СРСР утворив Всесоюзну раду єврейських релігійних громад (ВРЄРГ), до якої увійшла 61 громада.

До «перебудови» в СРСР діяло 2 зареєстрованих релігійних об'єднання буддистів: Іволгінський (Бурятія) і Агінський (Агінський Бурятський АО) дацани. У 1988 р. буддистські громади були зареєстровані в Калмикії, Туві та Ленінграді. У 1991 р. із Центрального духовного управління буддистів (ЦДУБ, центр в Улан-Уде) виділилося Об'єднання буддистів Калмикії. Загальна кількість буддистських громад у країні зросла до 16.

В міру того як релігійні організації набували прав, вони починали відстоювати свої інтереси у взаємовідносинах з державною владою, що найбільш яскраво проявилось в процесі розробки і прийняття нового закону про свободу совісті та релігійні організації. За дорученням Політбюро ЦК КПРС робота над законопроектом велася з початку 1988 р. у Раді у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, у створених нею комісіях і робочих групах за участі представників релігійних організацій. Проте у травні 1989 р. в результаті апаратної боротьби голова Ради у справах релігій при РМ СРСР К. Харчев був замінений Ю.Н. Христорадновим, а підготовлений проект закону про свободу

совісті відхилений ідеологічною комісією ЦК КПРС за надмірні поступки релігійним організаціям.

Подальша робота над законом відбувалася у Верховній Раді (ВР) СРСР. На її весняній сесії 1990 р. законопроект був розглянутий і повернений на доопрацювання. Відмова депутатів прийняти на дани варіант закону був багато в чому обумовлений позицією релігійних організацій, перш за все РПЦ. У роботі парламентської комісії над цим законопроектом брав активну участь Ленінградський і Новгородський митрополит Олексій (Ридігер), обраний народним депутатом СРСР від Фонду милосердя і здоров'я.

Помісний собор РПЦ, що відбувався 6-10 червня 1990 р. після кончини патріарха Пімена (3 травня 1990 р.), був першим у повоєнний період собором, що проходив без втручання Ради у справах релігій при РМ СРСР. Радянська влада формально не впливала на процес виборів нового патріарха, яким був обраний Ленінградський і Новгородський митрополит Олексій (Ридігер). Велика увага на Соборі приділялася питанням взаємовідносин церкви і держави, зокрема проекту закону про свободу совісті. Законопроект передбачав надання прав юридичних осіб парафіям, монастирям, духовним навчальним закладам, управлінням і центрам, але не церкві як єдиній, цілісній релігійній організації. Собор вказав на неприпустимість подібного становища, що фактично повторювало дискримінаційну щодо церкви позицію постанови Всеросійського центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів РРФСР «Про релігійні об'єднання» 1929 р. Патріарх Олексій II довів до відома М. Горбачова критичне ставлення церкви до проекту закону про релігійні організації, що сприяло досягненню домовленості про участь представників РПЦ та інших релігійних об'єднань в подальшій роботі над законопроектом.

В остаточному варіанті Закон СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» був прийнятий 1 жовтня 1990 р. Церква отримала належну правову основу своєї діяльності та набула правоздатність юридичної особи. Згідно зі статтею 13 названого Закону вперше з 1918 р. права юридичних осіб були закріплені за окремими парафіями і церковними установами, зокрема і за патріархією. Відповідно до ст. 18 релігійні організації визнавалися власниками будівель, предметів культу, об'єктів виробничого, соціального і благодійного призначення, грошей та іншого майна, необхідного для здійснення їх діяльності. Стаття 6 надавала юридичну можливість для релігійного виховання дітей. Релігійні організації отримали право займатися виробничою і господарською діяльністю, засновувати благодійні та соціальні заклади, безперешкодно публікувати і розповсюджувати релігійну літературу, направляти громадян за кордон для паломництва, навчання та участі в релігійних заходах [8].

З прийняттям цього Закону в СРСР був покладений кінець тотальному державному контролю за діяльністю релігійних організацій. Атеїзм офіційно перестав бути державною політикою, держава відмовилася від фінансування

атеїстичної пропаганди. Була фактично ліквідована Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Згідно зі ст. 29 Закону СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» Рада у справах релігій зберігалася як інформаційний і консультативно-експертний державний орган, але він був позбавлений владних повноважень: права прийняття рішення про реєстрацію та зняття з реєстрації релігійних організацій, а також права контролю за дотриманням законодавства в галузі віросповідання. Постановою ВР СРСР від 1 жовтня 1990 р. про введення Закону в дію був ліквідований інститут уповноважених Ради у справах релігій, тобто її виконавчі органи на рівні республік, країв і областей. Тією ж постановою ВР СРСР доручила Раді Міністрів СРСР затвердити нове положення про Раду у справах релігій. Однак воно так і не було прийняте, хоча формально Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР проіснувала до кінця 1991 р.

Розробка Закону СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» відбувалася в період протистояння М. Горбачова з обраним у 1990 р. Головою ВР РРФСР Б.М. Єльциним. У ВР РРФСР розроблявся власний Закон «Про свободу віросповідань», який був прийнятий 25 жовтня 1990 р. Російське законодавство пішло далі союзного на шляху подолання колишніх обмежень на діяльність релігійних організацій. Збережений у Законі СРСР державний орган у справах релігій у Законі РРФСР ліквідувався і замінювався експертно-консультативною радою при парламентському Комітеті зі свободи совісті. Також у російському Законі запроваджувалася норма, що дозволяла викладання в державних освітніх закладах релігійних дисциплін, що мали інформативний характер. Реєстрація статутів релігійних об'єднань була передана до компетенції республіканського Міністерства юстиції і його органів на місцях, а не була залишена у віданні місцевих виконкомів, як це передбачалось союзним законодавством. Аналогічні російському законодавчі акти з'явилися і в інших союзних республіках – в Україні, Туркменістані, Узбекистані та Вірменії.

При розробці нового законодавства без вирішення залишилося питання про повернення релігійним організаціям їх культових будівель. За релігійними організаціями не було закріплено виняткове право на передачу нерухомого майна релігійного призначення, тому значна частина культових будівель на довгі роки опинилася зайнятою сторонніми користувачами, а в деяких випадках приватизованою радянськими організаціями та приватними особами.

У заключний періоді снування СРСР були створені всі умови для вільного сповідання та вільної діяльності релігійних організацій. Право на реєстрацію отримали раніше заборонені в СРСР культу, зокрема свідки Єгови, церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони) та інші. Водночас у країні відбувалося бурхливе та безконтрольне розповсюдження чисельних нетрадиційних релігійних рухів різних напрямів (неохристиянських, неоорієнталістських, синкретичних, окультно-містичних і неоязичницьких). Цьому сприяла активна діяльність іноземних місіонерів при повному потуранні державної влади, яка

відмовилася від будь-якого захисту традиційних релігійних конфесій під час глибокої ідеологічної та культурної кризи. Не знаходили належної відсічі з боку державних органів і прояви релігійного екстремізму, спроби використання релігійних лозунгів для розпалювання міжнаціональної ворожнечі, що було одним із наслідків різкого послаблення самої держави.

В умовах падіння власного авторитету серед населення М. Горбачов шукав підтримку в основних релігійних конфесіях. 13 березня 1991р., перед референдумом про збереження СРСР як єдиної держави, М. Горбачов зустрівся з ініціативною групою глав і представників церков і релігійних об'єднань Радянського Союзу: патріархом Олексієм II, предстоятелями старообрядницьких церков, головами Всесоюзної Ради церков адвентистів сьомого дня і Ради Союзу Євангельських християн-баптистів, главами духовних управлінь мусульман Європейської частини СРСР і Сибіру, Середньої Азії та Казахстану, представниками Всесоюзної ради єврейських релігійних організацій і Центрального духовного управління буддистів СРСР. Ініціативна група підтримала зусилля М. Горбачова зі збереження цілісності СРСР. Водночас РПЦ засуджувала насильницькі методи підтримання державної цілісності СРСР. Патріарх Олексій II назвав великою політичною помилкою і гріхом застосування військової сили у Литві в січні 1991 р. Під час подій 19-21 серпня 1991 р. у Москві РПЦ звернулася із закликом до всього народу проявити витримку та не допустити кровопролиття. При цьому православна церква поставила під сумнів законність ДКНС (Державного комітету з надзвичайного стану) і заявила про необхідність почути голос відстороненого від влади М. Горбачова. Після благополучного розв'язання ситуації патріарх Олексій II у вітальній телеграмі висловив задоволення у зв'язку з поверненням М. Горбачова до обов'язків Президента СРСР. Провал спроби державного перевороту був сприйнятий РПЦ як остаточне завершення історичного періоду, що розпочався у 1917 р. [9, с. 95-99].

Отже, у заключний період існування СРСР були створені всі необхідні умови для вільного сповідання будь-якої релігії та вільної діяльності релігійних організацій різних конфесій без жодного незаконного втручання з боку держави. Такий стан державно-церковних відносин залишався у колишніх радянських республіках і на момент отримання ними державної незалежності.

В якості нових суб'єктів міжнародного права всі держави пострадянського простору прийняли власні конституції та сформували нову нормативно-правову базу, що регулювала увесь масив суспільних відносин, включаючи й державно-церковну складову. Оновлене релігійне законодавство в країнах пострадянського простору було направлене на забезпечення права людини на свободу совісті та віросповідання відповідно до положень основних законів (конституцій) цих держав та ратифікованих ними міжнародних договорів. Оскільки країни Балтії першими серед колишніх радянських республік отримали державну незалежність, то з них ми і розпочнемо огляд релігійного

законодавства та аналіз стану державно-церковних відносин у країнах пострадянського простору.

Країни Балтії (Литва, Латвія, Естонія). Конституція Литовської Республіки, прийнята всенародним голосуванням 25 жовтня 1992 р., гарантує свободу віросповідання (ст. 26) та діяльності церков і релігійних організацій – як законодавчовизнаних традиційними, так і інших (ст. 43). Відповідно до ст. 5 Закону «Про релігійні громади та спільноти» від 4 жовтня 1995 р. традиційними визнаються 9 релігійних громад і спільнот: римо-католики, греко-католики, євангельські лютерани, євангельські реформати, православні, старообрядці, іудеї, мусульмани-суніти, караїми. Визнані традиційними громади користуються певними привілеями: вони можуть реєструвати церковні шлюби; отримувати регулярну фінансову підтримку від держави, розмір якої визначається в залежності від кількості віруючих; мають право викладати релігійні предмети в державних школах; користуватися пільгами при виплаті податків і страхових внесків; їх клір і семінаристи звільнені від військової повинності тощо.

Оскільки переважну більшість населення країни становлять католики, то відразу після проголошення 11 березня 1990 р. республіканського суверенітету (ще в рамках формального перебування у складі СРСР) литовський парламент проголосив Акт про реституцію становища Католицької церкви у Литві, який визнавав право церкви самостійно вести справи всередині держави, обіцяв компенсувати завдану їй у роки окупації шкоду і оголошував, що держава і церква у Литві співпрацюють на принципах паритету. Пізніше цей акт був доповнений законами «Про повернення молитовних будинків та інших будівель релігійним громадам», «Про статус військових капеланів» і «Про школу». У 1991 р. у Литві законодавчо закріплено вивчення у школах Закону Божого, який за вибором батьків може бути замінений на урок світської етики.

У вересні 1991 р. (вже після офіційного виходу Литви зі складу СРСР) були відновлені дипломатичні відносини між Литовською Республікою і Святим Престолом. З лютого 1992 р. у Вільнюсі знаходиться резиденція апостольського нунція для трьох балтійських держав (Литви, Латвії та Естонії). 4-7 вересня 1993 р. до Литви здійснив пастирський візит папа Римський Іоанн Павло II, який відвідав Вільнюс, Каунас, Шилуву і Гору Хрестів у Шяуляйському районі [10, с. 188-210]. Новий етап відносин Литви і Святого Престолу був ознаменований підписанням 5 травня 2000 р. угод «Про правові аспекти взаємовідносин між Католицькою Церквою і державою», «Про співробітництво в галузі освіти і культури» та «Про духовну опіку католиків, які служать в армії». Ці угоди набрали чинності 16 вересня 2000 р. і регулюють юридичні аспекти державно-церковних відносин, співпрацю Католицької церкви і держави у галузі освіти та культури, а також питання пастирської діяльності цієї церкви у збройних силах. Згідно з цими угодами, церква і держава не є ні

підпорядкованими одна одній, ні відокремленими одна від одної, але автономними у своїх сферах діяльності та тісно взаємодіючими.

Що стосується Латвії, то відразу після проголошення нею у 1991 р. незалежності (СРСР визнав її як незалежну державу 6 вересня того ж року) в країні була відновлена Конституція, прийнята ще 15 лютого 1922 р. В даний час вона діє з низкою поправок, останні з яких внесені 19 червня 2014 р. За Конституцією Латвійської Республіки (глава VIII, стаття 99), «кожний має право на свободу думки, совісті і віросповідання. Церква відокремлена від держави». Уряд незалежної Латвії прискорив процес повернення церковної власності, сприяв відкриттю нових храмів та відродженню конфесійних видань і програм [11, с. 53-56].

У 1995 р. був прийнятий Закон «Про релігійні організації» (з наступними змінами 1996, 1998, 2000 рр.), мета якого «гарантувати жителям Латвії право на свободу в галузі релігії, яке включає в себе право визначати своє ставлення до релігії, індивідуально або разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, вільно змінювати свої релігійні або інші переконання, здійснювати релігійну діяльність, а також висловлювати свої релігійні переконання, дотримуючись діючих законодавчих актів» (ст. 2, п. 1-2).

Згідно з нормами чинного законодавства та існуючої практики, держава визнає статус «традиційних конфесій» за Євангельсько-лютеранською церквою, Римо-католицькою церквою, Латвійською православною церквою, за громадами старообрядців, баптистів, адвентистів сьомого дня, методистів та іудеїв. Вони мають право реєстрації шлюбів нарівні з державними органами реєстрації актів громадянського стану. Першим п'ятьом з названих конфесій дозволено викладання християнського віровчення в початкових класах загальноосвітніх шкіл, педагогів рекомендує керівництво цих конфесій і атестує Міністерство освіти і науки Латвійської Республіки (Закон «Про релігійні організації», ст. 6, п. 3) [12, с. 333-338].

8 листопада 2000 р. між Латвійською Республікою і Святим Престолом був укладений конкордат. Цей договір набрав чинності 12 вересня 2002 р. і визначає правовий статус Католицької церкви у Латвії, регламентує співробітництво держави і церкви в галузі освіти та культури тощо.

13 листопада 2008 р. латвійський сейм (парламент) прийняв Закон «Про Латвійську Православну Церкву», який набрав чинності у грудні того ж року та закріпив юридичні основи діяльності цієї церкви на території Латвії. Метою цього закону є сприяння розвитку відкритого, правового і гармонійного суспільства, а також визначення спільних для Латвійської Православної Церкви (ЛПЦ) і Латвійської держави завдань у соціальній, правовій і культурній сферах. Закон визнає ЛПЦ традиційною церквою для Латвії, щотривалий час перебуває на значній території країни, а також відмічає її внесок у різні сфери життя держави. Крім того, названий закон закріплює за ЛПЦ право інтерпретувати Святе письмо, формулювати і проповідувати свою доктрину,

формувати своє внутрішнє життя, дотримуючись канонів, зокрема організаційну структуру. Закон визначає, що правлячий архіпастир своїм указом призначає духовенство на місце служіння, переводить і звільняє кліриків з місця служіння, що рішення ЛПЦ з канонічних питань не підлягає оскарженню в державних інституціях. Окремі положення закону направлені на захист таємниці сповіді та таємниці пастирських бесід, закріплюють право ЛПЦ на реєстрацію шлюбів і надають право військовослужбовцям Збройних сил Латвійської Республіки на духовну опіку з боку ЛПЦ, зокрема на участь у богослужіннях тощо. У грудні 2008 р. набрав чинності і Закон «Про Євангельсько-лютеранську Церкву», який визначив її правовий статус на території Латвії.

Що стосується Естонії, то в країні невдовзі після відновлення державної незалежності також була прийнята нова конституція та законодавство, зокрема у релігійній сфері. Конституція Естонської Республіки 1992 р. гарантує свободу віросповідання і відокремлення церкви від держави. Відразу після здобуття незалежності в країні була відновлена автономна Православна церква. 11 серпня 1993 р. естонський Департамент у справах релігій зареєстрував Синод Естонської апостольської православної церкви у вигнанні як єдиного законного правонаступника міжвоєнної Естонської апостольської православної церкви. У 1994 р. більше половини парафій попросили прийняти їх в юрисдикцію Константинопольського патріархату. 22 лютого 1996 р. Священний синод Константинопольського патріархату заснував паралельно Естонській православній церкві Московського патріархату автономну церкву під своєю юрисдикцією. У зв'язку з цим Священний синод Російської православної церкви під головуванням патріарха Олексія II (який народився в Естонії та отримав сан єпископа в радянській Естонії) у лютому 1996 р. припинив євхаристичне спілкування з Константинопольським патріархатом. Після декількох раундів переговорів у 1996 р. сторони пішли на компроміс, визнавши можливість тимчасового співіснування на території Естонії двох церковних юрисдикцій [13, с. 14]. Парафіям було запропоновано зробити вибір, до якої з юрисдикцій їм належати.

Країни Східної Європи (Білорусь, Молдова, Україна). Переважну більшість населення цих країн становлять відповідно білоруси, молдавани та українці, які в основному сповідують православ'я. Що стосується Республіки Білорусь (РБ), то її населення нараховує близько 10 млн осіб: з них білоруси – 81,2%, росіяни – 11,4%, поляки – 3,9%, українці – 2,4%; решту населення країни становлять інші національності – євреї, татари, литовці, латиші, цигани, німці та інші. Від загальної кількості населення 84% – православні, 14 % – католики (включно з греко-католиками) і близько 2% – представники інших деномінацій.

У Республіці Білорусь головним документом, що регулює взаємовідносини держави і церкви, є Закон «Про свободу віросповідань і релігійні організації» 1992 р., відповідно до якого кожному громадянину надано право сповідувати

будь-яку релігію або ж бути атеїстом. Координацію діяльності держави та релігійних організацій у складі уряду здійснює Комітет у справах релігій і національностей при Раді міністрів Республіки Білорусь.

На референдумі, що проходив у листопаді 1996 р., було прийнято нове формулювання принципу рівності релігій, викладене в ст. 16 нової редакції Основного закону (конституції) Республіки Білорусь: «Взаємовідносини держави і релігійних організацій регулюються законом з урахуванням їх впливу на формування духовних, культурних і державних традицій білоруського народу». У цьому формулюванні знайшло відображення розуміння неоднаковості ролі різних релігійних учень в історичному та культурному розвитку країни, а також необхідність певних правових обмежень для нетрадиційних релігійних течій і організацій. Забезпечення юридичної рівності релігій перед законом з одночасним врахуванням їх культурно-історичної нерівнозначності створило правові основи співробітництва держави з традиційними для Білорусі християнськими конфесіями, перш за все з православ'ям і католицизмом. Нове формулювання закону дозволяє обмежити експансію окультино-містичних течій, низки псевдохристиянських і деструктивних релігійних культів [14, с. 12].

Що стосується Республіки Молдова (РМ), то, за даними перепису 2014 р., її населення (без Придністров'я) становить майже 3 млн осіб: з них 75,1% назвали себе молдаванами, 7% – румунами, 6,6% – українцями, 4,6% – гагаузами, 4,1% – росіянами, 1,9% – болгарами, 0,3% – циганами. Решта етнічних груп (євреї, вірмени, поляки та ін.) становлять 0,5% усього населення. 56,7% населення РМ як рідну мову вказали молдавську, 23,5% – румунську, 9,7% – російську, 4,2% – гагаузьку, 3,9% – українську, 1,5% – болгарську. Офіційною мовою в РМ є молдавська (румунська). У самопроголошеній Придністровській Молдавській Республіці (ПМР), яка фактично вже більше 30 років не підпорядковується РМ, за переписом населення 2015 р. нараховувалося майже півмільйона мешканців. Офіційними мовами в ПМР вважаються молдавська, російська та українська (українці, молдавани та росіяни є найбільшими етносами на території республіки), однак фактично послугуються в офіційному спілкуванні майже виключно російською.

Майже 97% населення РМ (включно з ПМР) вважають себе православними. Переважна більшість з них належить до Православної церкви Молдови (у складі Російської православної церкви), що нараховує 6 єпархій. На території РМ діє Бессарабська митрополія (нараховує 4 єпархії), відновлена 14 вересня 1992 р. за рішенням Синоду Румунської православної церкви, яка не визнається Московським патріархатом як легітимна церковна структура.

РМ є світською державою, однак вона визнає першість православної церкви, яка має тривалі історичні традиції в країні та робить великий внесок у повсякденне життя і культуру її мешканців. Держава підтримує соціальну, культурну і благодійну діяльність православної церкви. Після проголошення

незалежності РМ приєдналась до низки міжнародних договорів, які були враховані при прийнятті релігійного законодавства. Законом № 979-ХІІ від 24 березня 1992 р. визначено статус релігійних організацій та їх складових частин. Закон проголосив право громадян на свободу совісті, вибору релігійного культу, його відправлення в індивідуальній чи асоційованій формі, право на розповсюдження своєї віри, здійснення церковних обрядів тощо. Тим з громадян, яким релігійні переконання не дозволяють іти на військову службу, пропонується альтернативна діяльність.

Права громадян на свободу совісті та віросповідання були зафіксовані в Конституції РМ, прийнятій 29 липня 1994 р. (ст. 31). Відповідно до конституції, релігійні організації вільно діють у відповідності до своїх статутів і законодавства країни, відокремлені від держави та користуються її підтримкою. Забороняються будь-які переслідування за релігійними переконаннями, заклики до нетерпимості та ненависті за релігійними мотивами.

Конституційні положення про релігійні культу були конкретизовані в Законі № 125 від 11 травня 2007 р., де був визначений юридичний статус релігійних організацій та їх складових частин згідно з діючими міжнародними договорами про права людини, до яких приєдналась РМ. За законом, обмеження щодо релігійних організацій застосовуються лише тоді, коли вони порушують громадський порядок, зазіхають на здоров'я громадян, суспільну мораль, права і свободи громадян. Закон встановлює заборону на втручання держави в діяльність релігійних організацій, підтримує їх автономність, відокремлення від держави і рівність в правах перед законом [15, с. 374-377].

Що стосується України, то від загальної кількості населення країни православні становлять 61%, католики – 10,3% (зокрема 8% – греко-католики), протестанти (баптисти, п'ятидесятники, адвентисти, лютерани та ін.) – 5%, мусульмани – 1,7%, іудеї – 0,5%. В даний час в Україні існують православні церкви декількох традицій, дві з яких (Православна церква України та Українська православна церква Московського патріархату) є основними суб'єктами церковного процесу в країні. У 1992 р. були встановлені дипломатичні відносини між Україною і Ватиканом. Тоді ж в Україну був призначений апостольський нунцій, а через сім років і посол України у Ватикан. У червні 2001 р. Україну відвідав з пастирським візитом папа Римський Іоанн Павло II. В одній із своїх промов під час цього візиту римський первосвященик наголосив, що Україна стала «матір'ю слов'янського християнства СхідноїЄвропи» [16, с. 1534-1535].

В Україні існує розгалужена система нормативно-правових актів з питань релігії, зокрема прийнятих на виконання її міжнародно-правових зобов'язань у цій сфері. За браком місця ми не будемо детально їх аналізувати, лише зазначимо, що відповідно до ч. 3 ст. 35 Конституції України «Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви» [17], а згідно з ч. 5 ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»

(основоположного законодавчого акту у цій сфері) «Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається» [18, с. 7-24]. Що стосується адміністративної практики застосування релігійного законодавства в країні, то вона в цілому є задовільною.

Країни Закавказзя (Азербайджан, Вірменія, Грузія). Азербайджан, який нині є ареалом розповсюдження ісламу (93,4% населення країни – мусульмани: з них 70% – шіїти, 30% – суніти) [19], історично пройшов етапи офіційного прийняття в якості державних релігій зороастризму, а потім християнства. З другої половини 80-х рр. ХХ ст., й особливо після проголошення Азербайджаном незалежності 30 серпня 1991 р., у країні відбувається ісламське відродження: відкриваються нові ісламські навчальні заклади, будуються мечеті, створюються сприятливі умови для паломництва віруючих в Мекку і Медину, збільшується культурний обмін з мусульманським світом. Зросло значення громадських ісламських інститутів; влада держави надає сприяння роботі Управління мусульман Кавказу. Водночас держава не підтримує агресивних форм ісламу, виступає проти політизації релігії. За Конституцією Азербайджанської Республіки від 12 листопада 1995 р., церква відокремлена від держави; всі релігії рівноправні; пропаганда вірувань антигуманних і тих, що принижують людську гідність, забороняється; державна система навчання носить світський характер (ст. 19: Релігія і держава) [20].

Що стосується Вірменії, 96% населення якої становлять вірмени, то вони належать до Вірменської апостольської церкви. Решту населення країни становлять інші етноси, тому існують громади православних, католиків, протестантів, мусульман та ін. Конституція Республіки Вірменія (РВ) 1995 р. у другій главі визначає основні права та свободи людини і громадянина. Незалежно від національності, раси, статі, мови, віросповідання, політичних та інших поглядів, соціального походження, майнового та іншого стану громадяни Республіки Вірменія мають повні права, свободи та обов'язки, передбачені Конституцією і законами (ст. 15). Кожний має право свободи навчання, совісті та віросповідання. Відповідно до ст. 23, свобода сповідувати релігію та висловлювати переконання може бути тимчасово обмежена тільки в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 45, 55.14). Забороняється використовувати права і свободи з метою насильницького повалення конституційного ладу, розпалювання національної, расової чи релігійної ненависті або пропаганди насильства та війни (ст. 48). У 1997 р. вищий законодавчий орган Вірменії (Національні збори) прийняв закон «Про доповнення та зміни до закону РВ «Про свободу совісті та релігійні організації», згідно з яким дозволяється, зокрема в загальноосвітніх установах, викладання віровчення тільки Вірменської апостольської церкви [21].

Що стосується Грузії (Сакартвело), то більшість населення країни становлять грузини (83,8%). Православними, що належать до Грузинської православної церкви (ГПЦ), вважають себе 75,2% віруючих: грузини, більшість осетин, частина абхазів, а також греки, росіяни, українці, білоруси і ассирійці, які мешкають на території Грузії. До древніх східних (дохалкидонських) церков належить близько 4% віруючих (з них вірмени – 340 тис. та ассирійці – 5 тис.). Католиків латинського і візантійського обрядів – 0,8% (ці громади приблизно однакові за кількістю і нараховують загалом близько 37 тис. осіб) протестантів – 0,6%. Існують невеликі громади старообрядців, молокан і духоборів. У Грузії нараховується близько 10% мусульман: в Аджарії і Абхазії розповсюджений іслам сунітського толку, а в південних прикордонних районах живуть мусульмани-шиїти. Мусульмани в Грузії є найбільшою нехристиянською релігійною групою, що нараховує майже півмільйона осіб. До сунітів відносяться в основному аджарці та частина абхазців; азербайджанці, курди і частина ассирійців, які проживають у південних районах Грузії, – шиїти. Іудаїзм сповідують 0,4% населення. Більшість єврейських громад зосереджені у великих містах, перш за все у Тбілісі та Кутаїсі. Загальна кількість прихильників іудаїзму в Грузії становить близько 18 тис. Нові релігійні рухи (Бахаї релігія, Товариство Свідомості Крішни тощо) представляють не більше 0,01% населення. Не вважають себе прихильниками будь-якої релігії 7%, хоча й називають себе віруючими. Кількість атеїстів становить близько 2% [22, с. 352-353].

Усі релігії в країні формально є рівними, церкви та деномінації незалежні у своїй внутрішньо-церковній діяльності від держави та відокремлені від неї. У цьому зв'язку доречно буде в контексті нашого дослідження зупинитися на відносинах Грузинської православної церкви з державою. ГПЦ також є незалежною і відокремленою від держави, однак відносини між ними регулюються не лише конституцією і законодавством Грузії (як у випадку з іншими релігіями та конфесіями), а також і Конституційною угодою, укладеною 14 жовтня 2002 р. у кафедральному соборі Светіцховелі між Грузинською державою (яку представляв президент Грузії Е. Шеварнадзе) і ГПЦ (в особі Католикоса-патріархавсієї Грузії Іллі II). Ця угода є другим за значенням і силою законом після чинної Конституції Республіки Грузія 1995 р.

Конституційна угода 2002 р. складається з 12 статей і регулює відносини між державою і церквою. Вона визначає правове становище ГПЦ у державі, яка визнає особливу роль цієї церкви в історії країни та повну її незалежність. Держава і церква підтверджують готовність співпрацювати на благо населення країни з дотриманням принципу взаємної незалежності. Обидві сторони правомочні укладати угоди в різних сферах спільних інтересів і приймати відповідні акти з їх реалізації. Католикос-патріарх користується недоторканістю. Великі церковні свята і неділя оголошуються державними вихідними днями (ст. 1). Держава підтримує таємницю сповіді, визнає укладення шлюбу,

здійснене церквою у встановленому законодавством порядку (ст. 2, 3). Духовні особи звільняються від військової повинності, держава забезпечує створення інституту пастирів у військових формуваннях і в'язницях (ст. 4). В освітніх закладах вивчення православного віровчення добровільне, держава і церква обопільно та на рівних правах визнають підтверджуючі освітні документи, вчені ступені і звання (ст. 5). Власність церкви та інші її майнові права захищені законом, джерелами фінансування церкви є добровільні пожертвування, прибуток від підприємництва, інвестиції, гранти та інші прибутки, дозволені законодавством Грузії. Продукція, що виробляється церквою, і церковна власність (існуючі на всій території Грузії православні храми, монастирі (діючі та недіючі) і їх руїни, а також ділянки землі, на яких вони розташовані) звільняються від податків. Заходи щодо захисту предметів власності церкви, порядок володіння ними та їх використання визначаються чиним законодавством про відповідні державні служби та угодою з церквою (ст. 6, 7). Держава визнає власністю церкви всю церковну скарбницю, що перебуває під охороною держави в музеях і сховищах (крім тієї, що перебуває у приватній власності), якою, за винятком святих мощей і реліквій, церква та держава спільно володіють і про належну охорону та зберігання якої піклуються (ст. 8, 9). Держава підтверджує факт завдання церкві моральної та матеріальної шкоди в XIX-XX ст., особливо в 1921-1990 рр., і як фактичний власник частини вилученого у церкви майна бере на себе зобов'язання про часткову компенсацію матеріальної шкоди (Постанова № 183 Ради Міністрів Грузинської РСР від 12 квітня 1990 р.). Внесення поправок до Конституційної угоди можливе лише на основі взаємної згоди сторін [23, с. 221-226].

Країни Центральної Азії (Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан) та євразійська Росія. У кожній з названих центральноазійських держав титульна нація становить основне населення країни та сповідує іслам. До кола цих країн ми не випадково відносимо і Росію, адже значна частина її території розташована на азійському континенті, не кажучи вже про азійський менталітет переважної більшості мешканців РФ, де іслам поки що посідає друге місце після православ'я. У названих країнах існують також громади віруючих, що належать до різних релігій та конфесій, кількісний склад яких різниться в залежності від країни. За браком місця в якості прикладу, що ілюстрував би в цілому релігійну картину в усіх країнах цієї групи, докладно проаналізуємо лише стан релігійного законодавства та державно-церковних відносин у найбільшій за розміром країні Центральної Азії – Республіці Казахстан (РК), територія якого становить 2724 900 кв. км з населенням більше 16 млн осіб. Основними мешканцями РК є: казахи (63,1%), росіяни становлять 23,7%, узбеки – 2,9%, українці – 2,1%, уйгури – 1,4%, татари – 1,3%, німці – 1,1%, інші етноси – 4,5% населення Казахстану. За даними перепису населення 2009 р., 11,23 млн (70,2%) жителів Казахстану сповідують іслам (сунітського напрямку); 4,2 млн (26,2%) становлять християни (православні (зокрема

старообрядці), католики (зокрема греко-католики і протестанти); 14,6 тис. осіб (0,1%) – буддисти; 5,2 тис. (0,03%) – іудеї; близько 30 тис. осіб (0,19%) зараховують себе до інших релігій; 450,5 тис. осіб (2,8%) не вважають себе віруючими; 81 тис. осіб (0,5%) відмовились вказати свою релігійну приналежність.

За Конституцією, прийнятою на референдумі 30 серпня 1995 р., Казахстан є світською державою (ст. 1). Громадяни Казахстану мають право на свободу совісті (с. 22.1), яке «не повинно обумовлювати чи обмежувати загальнолюдські та громадянські права і обов'язки перед державою» (ст. 22.2). Ніхто не може зазнавати дискримінації за релігійною ознакою (ст. 14.2), тому Конституція РК забороняє створення громадських об'єднань, «діяльність яких направлена... на розпалювання соціальної, расової, національної, релігійної, станової та родової ворожнечі, а також створення непередбачених законодавством воєнізованих формувань» (ст. 5.3), а також пропаганду такого роду поглядів (ст. 20.3). Заборонено створення політичних партій «на релігійній основі» (ст. 5.4). Держава та органи державної влади не повинні контролювати релігійні пристрасті громадян, тому «кожний має право визначати і вказувати чи не вказувати свою національну, партійну і релігійну приналежність» (ст. 19.2). Конституція допускає існування іноземних релігійних об'єднань у Казахстані, однак їх діяльність, а також «призначення іноземними релігійними центрами керівників релігійних об'єднань в Республіці здійснюється за погодженням з відповідними державними органами Республіки» (ст. 5.5). Держава також не втручається у внутрішньо-конфесійну діяльність (якщо при цьому не порушуються діючі закони) і не надає релігійним об'єднанням матеріальної або будь-якої іншої, зокрема фінансової, підтримки.

Право на свободу совісті та віросповідання захищається законом «Про свободу віросповідання і релігійні об'єднання», Цивільним кодексом та іншими законодавчими актами. Прийнятий у 1992 р. закон «Про свободу віросповідання» носив максимально ліберальний характер і не передбачав обов'язкової державної реєстрації релігійних об'єднань. Однак ст. 375 Кодексу про адміністративні правопорушення передбачала покарання за діяльність релігійних об'єднань без державної реєстрації [24, с. 8-15].

Після прийняття у 2005 р. законів «Про протидію екстремізму» (18 лютого), «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Республіки Казахстан з питань протидії екстремістській діяльності» (23 лютого) і «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Республіки Казахстан з питань забезпечення національної безпеки» (8 липня) з'явилась можливість накладати більш високі штрафи на незареєстровані релігійні організації. У відповідності з поправками, прийнятими у 2005 р., було уточнено, що релігійні об'єднання повинні реєструватися як в центральних, так і в місцевих органах влади. Для реєстрації потрібно мати у складі релігійної громади не менше 10 членів, подати заяву до Міністерства юстиції та надати статутні документи.

Держава може відмовити в реєстрації на підставі невідповідності статуту релігійного об'єднання законодавству Казахстану [25, с. 192-199]. Комітету справах релігій (з 18 травня 2011 р. Агенція Республіки Казахстан у справах релігій) здійснює релігійну експертизу та бере участь у судах.

У новому законі РК «Про релігійну діяльність та релігійні об'єднання» від 13 жовтня 2011 р. було підтверджено світський характер держави, право на свободу совісті та діяльність релігійних об'єднань. У законі особливо зазначається, що релігійні переконання не можуть слугувати підставою для відмови від виконання громадянських обов'язків; громадяни Казахстану, які є членами релігійних об'єднань, можуть брати участь у політичному житті «тільки від свого імені» (ст. 3.7). Не допускається діяльність релігійних об'єднань, поєднана з насильством або іншим завданням шкоди здоров'ю людини, з розірванням шлюбу чи припиненням родинних відносин, завданням шкоди моральності, порушенням прав і свобод людини, спонуканням громадян до відмови від виконання громадянських обов'язків (ст. 3.12). Забороняється примус членів релігійних об'єднань до відчуження ними свого майна на користь об'єднання, його керівників або учасників (ст. 3.14).

Закон установив нові правила реєстрації та діяльності релігійних організацій. Місцеве релігійне об'єднання можуть створювати не менше 50 віруючих, регіональне – не менше 500, республіканське – не менше 5 тис. громадян Казахстану. Релігійне об'єднання має відповідати таким ознакам: єдине віровчення; здійснення релігійних обрядів, церемоній і проповідей; релігійне виховання членів і релігійних послідовників; духовна направленість діяльності (ст. 13). Релігійне об'єднання має право займатися добродійною діяльністю (ст. 10), володіти рухомим і нерухомим майном (зокрема за кордоном), звертатися за добровільними пожертвуваннями як фінансового, так і іншого характеру (ст. 20). Не є можливою діяльність керівника релігійного об'єднання, призначеного «іноземним релігійним центром без погодження з уповноваженим органом» (ст. 19). Для погодження кандидата на посаду повинен бути наданий пакет документів, який необхідно розглянути протягом 30 днів. Кандидату може бути відмовлено, якщо «його діяльність може створити загрозу конституційному ладу, громадському порядку, правам і свободам людини, здоров'ю та моральності населення» (ст. 19.4). Релігійне об'єднання повинно утримуватися від прийняття рішень та вчинення дій, «завідомо здатних дезорганізувати діяльність державних органів, порушити їх безперебійне функціонування, знизити ступінь керованості в країні» (ст. 3.15).

Закон трактує місіонерську діяльність як «діяльність громадян Республіки Казахстан, іноземців, осіб без громадянства від імені релігійних об'єднань, зареєстрованих в Республіці Казахстан, направлену на розповсюдження віровчення на території Республіки Казахстан» (ст. 1). Для здійснення місіонерської діяльності необхідна реєстрація (з щорічною перереєстрацією), яка видається через 30 днів після надання місіонером необхідних документів і

матеріалів (зокрема літератури, аудіовізуальних та інших матеріалів, що використовуються для проповіді). В реєстрації може бути відмовлено, якщо «місіонерська діяльність становить загрозу конституційному ладу, громадському порядку, правам і свободам людини, здоров'ю та моральності населення» (ст. 8.3-5).

Здійснення релігійних обрядів, проведення зібрань та місіонерська діяльність не допускаються у місцях дислокації військових формувань; у приміщеннях судових і правоохоронних органів, а також інших служб, пов'язаних із забезпеченням громадської безпеки, захистом життя та здоров'я; в освітніх закладах (крім організацій релігійної освіти). До лікарні, в'язниці, будинку перестарілих тощо священнослужителі можуть запрошуватися на прохання осіб, які там перебувають, або їх родичів, при цьому «здійснення релігійних обрядів, церемоній і (або) зібрань не повинно перешкоджати діяльності зазначених організацій, порушувати права та законні інтереси інших осіб» (ст. 7).

Релігійну літературу і предмети релігійного культу можуть вільно набувати і використовувати як окремі громадяни, так і релігійні об'єднання (ст. 9.1), однак розповсюдження релігійної літератури допускається тільки в культових будівлях, релігійних освітніх закладах, а також у спеціально відведених місцевими властями приміщеннях (ст. 9.2). Ввезення релігійної літератури до РК (за винятком літератури для особистого користування) може здійснюватися тільки за реєстрованими релігійними об'єднаннями після отримання позитивного висновку експертизи (ст. 9.3). Якщо релігійне об'єднання випускає чи розповсюджує релігійну літературу та іншурелігійну інформаційну продукцію, то на ній має бути зазначена повна назва релігійного об'єднання [26, с. 348-349].

Отже, вищевикладений закон РК «Про релігійну діяльність і релігійні об'єднання» від 13 жовтня 2011 р. є одним з найважливіших внутрішньодержавних актів, що регулює державно-церковні відносини у Казахстані (подібні закони діють і в інших центральноазійських країнах, а також в Росії, стан державно-церковних відносин в якій ми проаналізуємо наостанок). Цей закон стосується усіх без винятку існуючих на території Казахстану релігій і конфесій, закріплює рівність усіх релігійних об'єднань перед законом та декларує відокремлення релігійних організацій від держави і школи від релігії. Якщо говорити про діяльність Римо-католицької церкви на території Казахстану, то її правове становище регулюється не лише внутрішньодержавними актами РК, а й додатковим міжнародно-правовим інструментом, зокрема положеннями укладеної 24 серпня 1998 р. Угоди про взаємовідносини між Святим Престолом і Республікою Казахстан.

Що стосується пострадянської Росії, то у 90-х роках ХХ ст. там активно відновлювалися церковні будівлі, відкривалися нові парафії, монастирі, православні навчальні заклади, широко розгорнулася видавнича діяльність

церкви. Представники православної церковної ієрархії брали активну участь і в політичних подіях, проте в 1993 р. синод РПЦ прийняв рішення про заборону священнослужителям балотуватися до Державної думи. У цей час у РФ активно відновлювалися і розвивалися церковні структури й інших релігійних організацій, особливо Католицької церкви, однак першочергова увага в країні завжди приділялася православ'ю.

Посилення впливу РПЦ у російській політиці знайшло відображення у новому законі РФ від 23 червня 1997 р. «Про свободу совісті та релігійні об'єднання», в преамбулі якого декларувалася повага до православ'я як до «невід'ємної частини загальноросійської історичної, духовної і культурної спадщини», до «багатомільйонного ісламу, а також буддизму, іудаїзму та інших традиційно існуючих у Російській Федерації релігій». Наступного дня після прийняття цього законодавчого акту папа Римський Іоанн Павло II звернувся з особливим посланням до президента РФ Б. Єльцина, в якому піддав згаданий закон критиці і висловив жаль у зв'язку з відсутністю в преамбулі згадки про католицизм, що, на думку понтифіка, становило «реальну загрозу Католицькій церкві в Росії, нормальному розвитку її пастирської діяльності і навіть самому факту її існування». Звинувативши російських законодавців у тому, що вони не враховують «вікову присутність і діяльність у Росії» Католицької церкви, тим самим прирівнюючи її до іноземного релігійного об'єднання, папа наполягав на коригуванні нового релігійнозаконодавства РФ. 26 вересня 1997 р. президент РФ Б. Єльцин підписав закон із зміненою преамбулою, де визнавалася особлива роль православ'я «в історії Росії, у становленні та розвитку її духовності і культури» і декларувалася повага до «християнства, ісламу, буддизму, іудаїзму та інших релігій, що становлять невід'ємну частину історичної спадщини народів Росії». Нормалізації відносин між РФ і Святим престолом сприяла зустріч папи Іоанна Павла II з президентом Б. Єльциним у Ватикані 10 лютого 1998 р., під час якої глава російської держави роз'яснив положення нового закону і запевнив у неухильному дотриманні принципу релігійної свободи.

Незважаючи на подібні запевнення російської сторони, дипломатичні відносини між Росією і Святим престолом час від часу зазнають ускладнень з огляду на позицію РПЦ щодо небажаності розширення католицьких структур на території РФ, які нібито займаються прозелітизмом серед православних, а також через заснування папою Римським католицьких єпархій в Росії без погодження з Московським патріархатом і владою РФ. У 90-х рр. XX ст. і в подальшому низка зарубіжних католицьких кліриків, які служили на території РФ (зокрема єпископ Е. Мазур), були позбавлені візи бо вислані з країни, досить часто це робилося за наполяганням керівництва РПЦ, яка фактично є державною церквою в країні. Отже, наявні у відносинах між РКЦ і РПЦ проблеми накладають свій негативний відбиток і на розвиток російсько-ватиканських відносин. Що стосується ставлення російської влади до діяльності інших церков і релігійних організацій на території РФ, то воно є різним, від

лояльного до відверто негативного. Аналіз адміністративної практики застосування релігійного законодавства в Росії свідчить, що влада країни прагне здійснювати тотальний контроль за діяльністю релігійних організацій, позбавляючи неугодних державній владі релігійних структур можливості здійснення їх діяльності і навіть відібрання культових споруд, як це було, наприклад, в усіх парафіях УПЦ Київського патріархату на території РФ ще задовго до початку російсько-української війни.

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що в останній період існування СРСР починається зміна пріоритетів релігійної політики, перехід радянської держави до визнання релігійних прав громадян і лояльного ставлення до церкви та інших релігійних організацій. Результатом цього періоду стало прийняття восени 1990 р. Закону СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації», після чого в країні склалася принципово нова система державно-церковних відносин. Водночас у багатьох союзних республіках були прийняті нові нормативно-правові акти з питань релігії, які пішли ще далі союзного законодавства на шляху подолання колишніх обмежень щодо діяльності релігійних організацій. Такий стан державно-церковних відносин залишався у колишніх радянських республіках і на момент отримання ними державної незалежності. Набувши міжнародної правосуб'єктності та отримавши міжнародно-правове визнання з боку інших держав світу, всі пострадянські держави прийняли нові конституції та привели своє внутрішнє законодавство, зокрема з питань прав людини на свободу совісті та вільне сповідання будь-якої релігії, у повну відповідність до взятих на себе міжнародних зобов'язань. Що стосується адміністративної практики застосування релігійного законодавства в контексті державно-церковних відносин у країнах пострадянського простору, то вона в цілому позитивна, хоча й має свої відмінності у кожній з названих країн. Проте виняток серед країн пострадянського простору становить сучасна Росія, влада якої фактично повернулася до радянської (догорбачовської) практики всебічного контролю і свавільного втручання (зокрема з використанням формально незалежних, а насправді підконтрольних виконавчій владі судів) в релігійне життя неугодних державній владі релігійних громад, особливо тих, які відмовляються співпрацювати з путінською тоталітарною державою.

Список використаних джерел та літератури

1. Православная энциклопедия. Т. XXI. Церковно-научный центр «Православная энциклопедия». Москва, 2011. 751 с.
2. «Утверждение свободы совести». *Известия*. 1988. 26 января.
3. Русская православная церковь в советское время (1917-1991). Книга 2. Москва: Директ-Медиа. 2008. 400 с.
4. Ципин В.А., прот. История Русской церкви, 1917-1997. Книга 9. Москва: Вид. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря. 1997. 831 с.
5. Отрош М.І. Статус Святого Престола у міжнародному праві: монографія. Одеса: Фенікс, 2014. 242 с.

6. Отрош М.І. Церковно-політична історія римських пап: монографія: у 3 т. Т. 3. Одеса: Фенікс, 2020. 512 с.
7. Нуруллаев А.А. Ислам и мусульмане при советской власти. *Ислам и мусульмане в России*. Москва: КДТ, 1999. С. 118-161.
8. Закон СССР 1689-1 «О свободе совести и религиозных организациях» от 1 октября 1990 года. URL: <https://www.prilib.ru/history/619590>
9. Православная энциклопедия. Т. XVI. Церковно-научный центр «Православная энциклопедия». Москва, 2006. 751 с.
10. Субачюс П. Церковь и общество в Литве (1990-1995). *Логос*. 1995. № 50. С. 188-210.
11. Гамазкова Т. Католическая церковь в Латвии. *Правда и жизнь*. 1993. № 3. С. 53-56.
12. Бенц Е. О состоянии католической церкви в странах Балтии. *Диа-Логос 1998-1999: религия и общество*. Москва: «Истина и жизнь», 1999. С. 325-339.
13. Журнал Московского патриархата. 1996. № 3. С. 14.
14. Духовный вестник. 2000. № 3. С. 12.
15. Православная энциклопедия. Т. XXVI. Церковно-научный центр «Православная энциклопедия». Москва, 2017. 751 с.
16. Католическая энциклопедия. Издательство францисканцев. Москва, 2011. 1961 с.
17. Конституція України 1996 р. Офіційне видання. Київ: Міністерство юстиції України, 2006. 124 с.
18. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. *Збірник нормативно-правових актів щодо діяльності релігійних організацій* [упоряд.: В.М. Петрик, Г.М. Литвинов]. Київ, 2004. С. 7-24.
19. Religion by Location. URL: www.adherents.com/adhloc/Wh24.html
20. Колорников Л.Ф. Государственная политика относительно религии верующих в Азербайджанской Республике. *Независимый Азербайджан: новые ориентиры*. Москва, 2000. 240 с.
21. Армения. URL: <http://www.armenia.ru>
22. Православная энциклопедия. Т. XIII. Церковно-научный центр «Православная энциклопедия». Москва, 2006. 751 с.
23. Конституционное соглашение между Грузинским государством и Грузинской Апостольской Автокефальной Православной Церковью. Перевод А. Чартишвили. *Поместные Православные Церкви*. Москва, 2004. С. 221-226.
24. Трофимов Ж.Ф. Современная религиозная ситуация в Республике Казахстан. *Центральная Азия и Кавказ*. Лупеа (Швеция), 1997. С. 8-15.
25. Трофимов Й.Ф. Религия: Современная религиозная ситуация в Республике Казахстан. *Аналитический ежегодник*. 2006. Лупеа, 2007. С. 192-199.
26. Православная энциклопедия. Т. XXII. Церковно-научный центр «Православная энциклопедия». Москва, 2012. 751 с.

References

1. *Pravoslavnaya entsiklopediya*. Т. XXI. (2011). Tserkovno-nauchnyy tsentr “Pravoslavnaya entsiklopediya”. Moskva. [In Russian].
2. “Utverzhdeniye svobody sovesti” (1988). *Izvestiya*, 26 yanvary. [In Russian].
3. *Russkaya pravoslavnaya tserkov' v sovetskoye vremya (1917-1991)*. Kniga 2. (2008). Moskva: Direkt-Media. [In Russian].
4. Tsipin, V.A., prot. (1997). *Istoriya Russkoy tserkvi, 1917-1997*. Kniga 9. Moskva: Vid. Spaso-Preobrazhenskogo Valaamskogo monastyrya. [In Russian].
5. Otrosh, M.I. (2014). *Status Svyatoho Prestolu u mizhnarodnomu pravi: monohrafiya*. Odesa: Feniks. [In Ukrainian].

6. Otrosh, M.I. (2020). *Tserkovno-politychna istoriya ryms'kykh pap: monohrafiya: u 3 t. T. 3*. Odesa: Feniks. [In Ukrainian].
7. Nurullayev, A.A. (1999). Islam i musul'mane pri sovetskoj vlasti. *Islam i musul'mane v Rossii*. Moskva: KDT, ss. 118-161. [In Russian].
8. *Zakon SSSR 1689-1 "O svobode sovesti i religioznykh organizatsiyakh" ot 1 oktyabrya 1990 goda*. [Online]. Available from: <https://www.prlib.ru/history/619590> [In Russian].
9. *Pravoslavnaya entsiklopediya. T. XVI*. (2006). Tserkovno-nauchnyy tsentr "Pravoslavnaya entsiklopediya". Moskva. [In Russian].
10. Subachyus, P. (1995). Tserkov' i obshchestvo v Litve (1990-1995). *Logus*, 50, s. 188-210. [In Russian].
11. Gamazkova, T. (1993). Katolicheskaya tserkov' v Latvii. *Pravda i zhizn'*, 3, s. 53-56. [In Russian].
12. Bents, Ye. (1999). O sostoyanii katolicheskoy tserkvi v stranakh Baltii. *Dia-Logos 1998-1999: religiya i obshchestvo*. Moskva: "Istina i zhizn'", s. 325-339. [In Russian].
13. *Zhurnal Moskovskogo patriarkhata*. (1996), 3, s. 14. [In Russian].
14. *Dukhovnyy vestnik*. (2000), 3, s.12. [In Russian].
15. *Pravoslavnaya entsiklopediya. T. XXVI*. (2017). Tserkovno-nauchnyy tsentr "Pravoslavnaya entsiklopediya". Moskva. [In Russian].
16. *Katolicheskaya entsiklopediya*. (2011). Izdatel'stvo frantsiskantsev. Moskva. [In Russian].
17. *Konstytutsiya Ukrayiny 1996 r. Ofitsiynye vydannya*. (2006). Kyiv: Ministerstvo yustytsiyi Ukrayiny. [In Ukrainian].
18. Petryk, V.M., Lytvynov, H.M. (eds) (2004). Zakon Ukrayiny "Pro svobodu sovesti ta relihiyni orhanizatsiyi" vid 23 kvitnya 1991 r. *Zbirnyk normatyvno-pravovykh aktiv shchodo diyal'nosti relihiynykh orhanizatsiy..* Kyiv, ss. 7-24. [In Ukrainian].
19. *Religion by Location*. [Online]. Available from: www.adherents.com/adhloc/Wh24.html [In English].
20. Kolornikov, L.F. (2000). *Gosudarstvennaya politika otnositel'no religii veruyushchikh v Azerbaydzhanskoj Respublike. Nezavisimyy Azerbaydzhani: novyye oriyentiry*. Moskva. [In Russian].
21. *Armeniya*. [Online]. Available from: <http://www.armenia.ru> [In Russian].
22. *Pravoslavnaya entsiklopediya. T. XIII*. (2006). Tserkovno-nauchnyy tsentr "Pravoslavnaya entsiklopediya". Moskva. [In Russian].
23. Konstitutsionnoye soglasheniye mezhdru Gruzinskim gosudarstvom i Gruzinskoy Apostol'skoy Avtokefal'noy Pravoslavnoy Tserkov'yu. (2004). *Pomestnyye Pravoslavnyye Tserkvi*. Moskva, ss. 221-226. [In Russian].
24. Trofimov, Zh.F. (1997). Sovremennaya religioznaya situatsiya v Respublike Kazakhstan. *Tsentral'naya Aziya i Kavkaz*, ss. 8-15. [In Russian].
25. Trofimov, Y.F. (2007). Religiya: Sovremennaya religioznaya situatsiya v Respublike Kazakhstan. *Analiticheskyy yezhegodnik. 2006*. Lupeya, ss. 192-199. [In Russian].
26. *Pravoslavnaya entsiklopediya. T. XXII*. (2012). Tserkovno-nauchnyy tsentr "Pravoslavnaya entsiklopediya". Moskva. [In Russian].

Otrosh M. *The History of Church-state Relations in the USSR at the Final Stage of its Existence and in the post-Soviet Countries in the First Years of Their Independence.*

The article examines state-church relations in the USSR in the last period of its existence during the Gorbachev perestroika and in the countries of the post-Soviet space in the first years of their state independence. It is shown that religious policy in the USSR in the last period of its existence was an integral part of the general political course pursued by the head of the Communist Party and the Soviet state, M.S. Gorbachev. Thus, in 1985-1987, religious policy mainly followed the line characteristic of the rule of L.I. Brezhnev and subsequent leaders of the USSR, that is, it was aimed at full control of the party and state apparatus over religious life. Since 1988, a change in the priorities of

religious policy begins the transition of the Soviet state to the recognition of the religious rights of citizens and a loyal attitude towards the church and other religious organizations. The result of this period was the adoption of the USSR Law "On Freedom of Conscience and Religious Organizations" on October 1, 1990, after which a fundamentally new system of state-church relations was formed in the country, since religious organizations received the appropriate legal basis for their activities and acquired the legal capacity of a legal entity. With the adoption of this Law, the total state control over the activities of religious organizations was put to an end in the USSR, and atheism officially ceased to be a state policy.

It is concluded that in the final period of the USSR's existence, all the necessary conditions were created for the free practice of any religion and the free activity of religious organizations of various denominations without any illegal interference from the state. This state of state-church relations remained in the former Soviet republics at the time of their gaining state independence. Having acquired international legal personality and received international legal recognition from other states of the world, all post-Soviet states adopted new constitutions and brought their domestic legislation, in particular on issues of human rights to freedom of conscience and free practice of any religion, into full compliance with the international obligations assumed.

Keywords: *state-church relations, countries of the post-Soviet space, legislative acts of the religion.*